

УДК 376 : 378.147

Польгун К. В.,
аспірантка Криворізького педагогічного інституту**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ
ОРГАНІЗАЦІЇ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ
З ОБМЕЖЕНИМИ ФІЗИЧНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ****PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FUNDAMENTALS
OF ORGANIZATION OF INCLUSIVE EDUCATION
OF STUDENTS WITH PHYSICAL DISABILITIES**

Визначено психологічні характеристики, притаманні більшості студентів з обмеженими фізичними можливостями. Здійснено аналіз особливостей навчально-пізнавальної діяльності студентів з порушенням здоров'я. Розглянуто утруднення, які виникають в означеній категорії студентів у процесі самостійної навчальної діяльності, висвітлено специфіку сприйняття ними навчальної інформації. Звернено увагу на наявність комунікативних проблем в осіб з обмеженими фізичними можливостями у встановленні контактів з іншими людьми. Обґрунтовано необхідність урахування психологічних особливостей студентів з порушенням здоров'я під час організації процесу інклюзивного навчання, вибору форм та методів навчання. Наголошено, що ефективність навчального процесу, зокрема й рівень навчальних досягнень студентів з обмеженням здоров'я, значною мірою залежить від характеру взаємин між викладачем та студентом. Сформульовано загальні рекомендації для викладача щодо спілкування зі студентом з обмеженими фізичними можливостями.

Ключові слова: студент з обмеженими фізичними можливостями, психологічні особливості, інклюзивне навчання, навчально-пізнавальна діяльність, форми та методи навчання.

Psychological characteristics common to most students with physical disabilities were determined. Analysis of peculiarities of their education and cognitive activity. Difficulties the aforementioned category of students experiences during independent learning were reviewed. Peculiarities of perception of teaching information in such students were highlighted. Communicative problems in persons with physical disabilities as to establishing contact with other people were brought to notice. The need of taking psychological characteristics of students with disabilities into account during organization of inclusive education and when choosing forms and methods of education was substantiated. It was emphasized that the efficiency of education as a whole and level of achievements of students in particular significantly depend on a nature of relations between professor and student. General recommendations for professor as to communication with students with physical disabilities were provided.

Keywords: student with physical disabilities, psychological characteristics, inclusive education, education and cognitive activity, forms and methods of education.

Определены психологические характеристики, которыми обладает большинство студентов с ограниченными физическими возможностями. Проанализированы особенности их учебно-познавательной деятельности. Рассмотрены сложности, возникающие у указанной категории студентов в процессе самостоятельной учебной деятельности, освещена специфика восприятия ими учебной информации. Обращено внимание на существование коммуникативных проблем у лиц с ограниченными физическими возможностями во время установления контактов с другими людьми. Обоснована необходимость учета психологических особенностей студентов с нарушениями здоровья в процессе организации инклюзивного обучения, выбора форм и методов обучения. Отмечено, что эффективность учебного процесса, уровень достижений студентов в значительной степени зависят от характера взаимоотношений между преподавателем и студентом. Сформулированы общие рекомендации для преподавателя по общению со студентом с ограниченными физическими возможностями.

Ключевые слова: студент с ограниченными физическими возможностями, психологические особенности, инклюзивное обучение, учебно-познавательная деятельность, формы и методы обучения.

Постановка проблеми. Ефективність навчання студентів з обмеженими фізичними можливостями значною мірою залежить від урахування психологічних особливостей їхнього розвитку. Однак сучасні дослідження свідчать, що викладачі далеко не завжди звертають належну увагу на цю закономірність. Це призводить до невисокої активності студентів у навчальному процесі, відсутності у них вміння оцінювати свої можливості та здібності й співвідносити з освітніми вимогами, що в подальшому має негативний вплив на процес інтеграції людини з особливими потребами у суспільне життя. Відтак знання психологічних особливостей досліджуваної категорії студентів має бути покладено в основу вибору форм, методів, технологій навчання, які найбільшою мірою сприятимуть розкриттю потенційних можливостей студентів з фізичними обмеженнями.

Відповідно до окресленої проблеми **мета** пропонованої **статті** полягає у з'ясуванні психологічних особливостей студентів з обмеженими фізичними можливостями, при чому тих особливостей, які безпосередньо впливають на хід та результативність навчального процесу.

Аналіз останніх досягнень та публікацій. Психологічні особливості студентів з обмеженими фізичними можливостями досліджено у працях М. Деркач [2], К. Кольченко [3], С. Литовченко [4], Л. Тищенко [7], М. Томчука [8], В. Церклевич [10] та ін. Науковці передусім звертають увагу на такі психологічні характеристики осіб з порушенням здоров'я, як підвищена сором'язливість, невпевненість у собі, формування комплексу неповноцінності, підвищена чутливість, емоційна збудливість, високий рівень тривожності, страх перед невдачами, уникання труднощів тощо. Найбільше переживань викликають ситуації очікування перевірки знань, необхідність відповідати перед аудиторією. Значна кількість студентів з порушенням фізичного здоров'я відчувають тривогу та стурбованість у ситуації змагання.

Тому в роботі зі студентами з обмеженими можливостями на перших порах доцільно процес контролю знань зробити більш гнучким, не наполягати на публічних відповідях, максимально індивідуалізувати навчання. Однак повне і постійне уникнення некомфортних для студентів з особливими потребами ситуацій є недоцільним та навіть неприпустимим, оскільки це негативно відобразиться на якості їхньої фахової підготовки. До «подолання страхів» студентів потрібно цілеспрямовано підштовхувати шляхом поступового ускладнення процедури перевірки навчальних досягнень, залучення до групових форм роботи, встановлення доброзичливої атмосфери під час навчальних занять тощо.

Результати досліджень свідчать, що студентам з обмеженими фізичними можливостями притаманне постійне внутрішнє очікування негативної оцінки [7, 113]. Вони схильні бачити переважно свої недоліки, що призводить до недооцінювання власних можливостей та здобутків, зневіри у власних силах [2, 101]. Все це виливається у занижену самооцінку та низький рівень домагань [10, 102; 8, 79; 3, 19]. Відповідно виникає потреба у постійному схваленні дій досліджуваної категорії студентів, підкріпленні кожного правильно зробленого ними кроку позитивними відгуками.

Зважаючи на те, що студенти з обмеженими фізичними можливостями емоційніші, ніж здорові, реагують на невдачі в навчальній діяльності, викладачеві потрібно бути готовим пояснити причини невисоких їхніх оцінок, допомогти побачити як недоліки, так і позитиви у виконанні того чи того завдання і головне — вказати шляхи до вдосконалення. Під час обговорення навчальних результатів студентів з обмеженими фізичними можливостями варто уникати гострої критики, порівняння їхніх помилок з недоліками та успіхами інших студентів. Необхідно акцентувати увагу студента з особливими потребами не на його невдачах, а на просуванні вперед у подоланні труднощів, демонструючи віру в кінцевий успіх. Доцільним буде зняття невтішних оцінок на перших етапах навчання, створення додаткових можливостей для поліпшення навчальних досягнень [6, 43].

Наголосимо на тому, що в роботі зі студентами з обмеженими можливостями не можна припускатися надмірно поблажливого ставлення до них. З одного боку, така позиція викладача може негативно вплинути на якість знань студентів з порушенням здоров'я, привчити до пасивності, інертності, з другого, — спричинити конфліктні настрої з боку інших студентів, до яких вимоги значно вищі.

На думку О. Попович, ефективним засобом розвитку впевненості студентів з обмеженими можливостями у власних силах є створення ситуації успіху [6, 43]. Відчуття успіху від процесу та результатів навчальної діяльності створює нові стимули до розвитку, сприяє становленню таких особистісних якостей, як активність, ініціативність, рішучість, наполегливість.

Особливості навчально-пізнавальної діяльності студентів з обмеженими фізичними можливостями зумовлені передусім недостатньою стійкістю та глибиною академічних знань, низьким рівнем довузівської підготовки, пов'язаним передусім з проблемами організації навчання осіб з обмеженими можливостями на попередніх освітніх рівнях [4, 91]. Зростання інформаційного навантаження порівняно із загальноосвітніми навчальними закладами, неготовність до виконання високих вимог викладачів, кардинальна зміна організаційних форм навчання та подачі навчального матеріалу, невміння розподіляти час та сили викликає у студентів з порушенням здоров'я значні труднощі, особливо в перші роки навчання.

Серед проблем, що виникають у студентів під час навчання у вищому навчальному закладі, варто згадати певне уповільнення процесів засвоєння нової інформації, зокрема у загальноприйнятому вигляді [4, 91]. Тривале інтелектуальне напруження призводить до зниження працездатності, підвищення втомлюваності та виснажливості, погіршення концентрації уваги, послаблення пам'яті, сповільненості у прийнятті рішень, порушення чіткості логічних побудов та здатності до абстракцій [3, 19]. Тому викладачеві під час проведення занять у інклюзивному на-

вчальному середовищі необхідно вживати відповідних заходів щодо запобігання розвитку стану фізіологічної втоми студентів, зокрема студентів з обмеженими фізичними можливостями.

Відомо, що основна специфіка навчання у вищій школі полягає у збільшенні обсягу самостійної навчальної діяльності. У процесі самостійної роботи студентам часто не вистачає попереднього навчального досвіду. Дослідники констатують недостатній рівень готовності студентів з обмеженими фізичними можливостями до самостійної навчальної роботи. Т. Панченко додає, що серед труднощів, на які найчастіше натрапляють студенти з особливими потребами у процесі самостійної роботи, можна назвати значний обсяг інформації для запам'ятовування; збільшення рівня самостійності у процесі навчання; труднощі у сприйнятті та осмисленні інформації, яку необхідно засвоїти; недостатньо сформовані уміння та навички організації та здійснення самостійної навчальної діяльності; недостатня кількість навчальної та методичної літератури; різні вимоги викладачів; незручний режим занять; наявність жорстких вимог щодо оформлення результатів самостійної роботи та термінів її виконання [5, 95].

Не менш вагомим є висвітлення специфіки сприйняття навчальної інформації студентами з обмеженими фізичними можливостями. Л. Тищенко зазначає, що для більшості як здорових студентів, так і студентів з порушенням здоров'я лекційний матеріал найлегше сприймати на слух. Водночас студенти з обмеженими фізичними можливостями значно більше, порівняно з їхніми однолітками без обмежень, відчувають потребу в додатковому візуальному сприйнятті інформації з дошки, з аркуша паперу, у використанні технічних засобів навчання, у додатковому тактильному та візуальному контакті з викладачем [7, 131]. Для певної категорії студентів труднощі полягають у записі лекцій. У цьому випадку викладач може або читати лекцію в особливому режимі, або розробляти для студентів з особливими потребами альтернативну форму подачі навчального матеріалу. Реалізація останнього варіанту можлива за умов використання

сучасних інформаційних технологій. На семінарському занятті студенти з обмеженими фізичними можливостями віддають перевагу візуальному сприйняттю інформації з аркуша паперу. Щоправда, багато хто з них відзначає також досить високу ефективність сприйняття інформації на слух. Дехто вказує на необхідність фіксації записів на дошці та застосування технічних засобів навчання [7, 132].

Аналіз педагогічних досліджень свідчить про наявність у студентів з особливими потребами труднощів у спілкуванні з викладачами та здоровими одногрупниками [3, 19]. Науковці М. Деркач, Л. Тищенко стверджують, що більшість студентів з обмеженими фізичними можливостями ізольовані від соціального середовища, безініціативні, пасивні, намагаються проводити час відокремлено від інших, слабо налаштовані на встановлення нових контактів, мають вузьке коло знайомств, почувають себе скуто в новій групі, переживають почуття незручності та хвилювання при встановленні первинного контакту, висловлюють надію на виявлення первинної ініціативи в спілкуванні з боку партнера [2, 93; 7, 118].

Досвід свідчить, що студенти гуманітарних спеціальностей, порівняно зі студентами технічних, мають краще сформовані комунікативні навички й уміння, відчують значно менше труднощів при взаємодії з іншими людьми. Їм значно легше вступити в діалог з малознайомою людиною. Тоді як для студентів технічних спеціальностей спілкування з однокурсниками пов'язане з переживаннями та іншими некомфортними станами [9].

Слабка зорієнтованість студентів з обмеженими фізичними можливостями на пряму соціальну взаємодію знаходить своє відображення в навчальному процесі. Так, для більшості студентів означеної категорії найпривабливішою є самостійна форма роботи. Навіть під час виконання складного та незнайомого завдання вони не схильні звертатися за допомогою до викладачів та однокурсників [2, 96]. Зрозуміло, що завдання, яке викликає значні труднощі або змусить витратити досить багато сил та часу на його самостійне розв'язування, або зовсім залишиться не-

розв'язаним. Обидва шляхи не є оптимальними. Отже, викладачеві доцільно самому час від часу у ненав'язливій формі пропонувати свою допомогу, переконуватися, що студентам зрозуміла сутність та послідовність роботи тощо.

Науковці наголошують, що студенти з порушенням здоров'я віддають перевагу індивідуальній формі отримання інформації. Так, основним джерелом навчально-пізнавальних відомостей для них є мережа Інтернет [7, 125]. Справді, Інтернет відкриває доступ до величезного масиву інформації. Студенти можуть активно працювати на освітніх порталах, користуватися літературою електронних бібліотек, переглядати різноманітні відеоматеріали тощо. Особливо привабливо виглядає робота в мережі Інтернет у світлі того, що для багатьох студентів з порушенням здоров'я доступ до бібліотек з друкованими джерелами з різних причин є досить обмеженим.

Водночас ефективне використання відомостей, що зберігає всесвітня мережа, можливе лише за умов володіння студентами певним рівнем інформаційної компетентності — здатністю до здійснення різноманітних видів діяльності з інформацією задля задоволення власних індивідуальних та суспільних потреб. Однак електронні ресурси не можуть повністю відтворити ефект спілкування з викладачем чи іншими студентами. Індивідуальний досвід, особистісні якості, емоційний стан співрозмовника значною мірою впливають на результат інформаційного обміну.

На відміну від здорових студентів особи з обмеженими фізичними можливостями найкомфортніше себе почувають під час надання відповіді у письмовій формі, а не відповідаючи перед аудиторією чи безпосередньо викладачеві. Відсутність бажання до прояву власної індивідуальності призводить до того, що найбільшу емоційну напруженість у багатьох студентів з обмеженими фізичними можливостями викликають форми роботи, пов'язані з необхідністю виступати публічно: захист курсової роботи перед групою студентів та викладачів, виступ з тематичним докладом перед академічною групою, участь у груповій дискусії та взагалі

необхідність висловлювати власну думку перед аудиторією [7, 129]. Водночас дискусія з іншими людьми вважається одним з найважливіших засобів входження студентів з особливими потребами в активне суспільне життя. Однак недоцільно наполягати на публічних виступах і відповідях тривожних студентів. Їх можна опитати індивідуально чи в мікрогрупі по 2–3 особи. Важливо всіляко підтримувати та заохочувати виявлену активність з боку сором'язливих, замкнутих студентів, звертати увагу інших на їхні успіхи [6, 43].

М. Андреева зауважує, що ефективним під час навчання студентів з обмеженими фізичними можливостями є використання форм групової роботи, під якими розуміють співпрацю студентів у малих групах, спрямовану на встановлення норм спілкування та взаємодії, вибір шляхів та засобів розв'язання спільного завдання. Це допомагає формувати у студентів уміння бачити позицію іншого, оцінювати її, погоджуватися або заперечувати, підтверджувати або спростовувати, та найголовніше — навчає формулювати власну позицію, відстоювати свої власні переконання [1, 5].

У роботі зі студентами з особливими потребами викладачеві варто використовувати дослідницькі та пошукові методи навчання, елементи ігрового, проблемного, комп'ютеризованого навчання [10, 50]. В організації процесу інклюзивного навчання студентів з обмеженими фізичними можливостями, вибору форм та методів навчання слід урахувувати той факт, що в означеній категорії студентів можуть виникнути проблеми з відвідуванням занять через часті хвороби та тривале лікування. На думку Т. Панченко та М. Томчука, це негативним чином відображається на успішності таких студентів [5, 24; 8, 78]. Отже, потрібно заздалегідь продумати альтернативні варіанти отримання студентами навчальної інформації у зручному для них форматі, передбачити можливість виникнення потреби студентів у консультаціях та додаткових роз'ясненнях, створити умови для виконання самостійних та перевірочних робіт у віддаленому режимі тощо.

Відомо, що ефективність навчального процесу, зокрема й рівень навчальних досягнень студентів значною мірою залежить від характеру взаємин між викладачем та студентом. Ознаками оптимального спілкування між викладачем та студентом з обмеженими фізичними можливостями є усвідомлення значущості, рівності та цінності кожного учасника комунікативного процесу, наявність зворотного зв'язку у спілкуванні, тактовність, толерантність, відсутність тиску на студента з боку викладача з метою змінити темп викладу ним інформації тощо [10, 50].

Дослідження науковців [6, 43; 3, 20] та певний досвід у роботі зі студентами з обмеженими фізичними можливостями дозволяє сформулювати декілька порад викладачеві щодо спілкування зі студентом з особливими потребами. Передусім необхідно прийняти факт порушення здоров'я, однак не акцентувати на ньому надмірної уваги. Потрібно бачити передусім особистість, а не її ваду. У жодному разі не можна робити передчасні висновки щодо здатностей та можливостей студента. Він має відчутти, що викладач готовий докласти своїх зусиль задля досягнення успішних результатів. Якщо ж виникають певні запитання щодо роботи зі студентом з обмеженими фізичними можливостями, необхідно просто їх поставити. Насамкінець варто додати, що ефективна взаємодія можлива тільки в умовах співпраці на основі взаєморозуміння та взаємопідтримки.

Можна виокремити кілька умов, які є запорукою ефективної соціально-педагогічної взаємодії між викладачем та студентом з обмеженими можливостями в умовах вищого навчального закладу: по-перше, це наявність у педагога позитивної установки на встановлення контакту зі студентом з особливими потребами та прагнення надати йому допомогу в навчанні; по-друге, — володіння викладачем певним рівнем знань щодо особливостей організації навчальної діяльності студентів з обмеженими фізичними можливостями; по-третє, — встановлення гуманістичного стилю спілкування; по-четверте, — наявність у самого студента з порушенням здоров'я бажання прийняти допомогу з боку викладача.

Висновки. Отже, психологічні особливості студентів з обмеженими фізичними можливостями (підвищена сором'язливість, невпевненість у собі, високий рівень тривожності тощо) спонукають викладача всіляко підтримувати прояви студентської активності в навчанні, створювати ситуації успіху, обирати більш гнучкі методи контролю знань та умінь, водночас не допускаючи надто поблажливого ставлення. Під час організації навчального процесу, вибору форм та методів навчання викладач має зважати на наявність комунікативних труднощів, які відчувають студенти з обмеженими фізичними можливостями у встановленні контактів з іншими людьми. Урахування педагогом особистісних рис та індивідуальних психологічних відмінностей всіх учасників навчального процесу, зокрема з обмеженими фізичними можливостями, є частиною побудови ефективної взаємодії між викладачем та студентами, що, у свою чергу, сприяє поліпшенню результатів навчальної діяльності останніх.

Список літератури:

1. *Андреева М. А.* Развитие социальной компетентности студентов с особыми потребностями как ведущее задание высшего учебного заведения на пути к инклюзивному обществу / М. А. Андреева // Инновационные процессы на производстве и в профессиональном образовании: проблемы формирования кадрового потенциала предприятий и образовательного пространства для рабочей и учащейся молодежи: Материалы VI Международной научно-практической конференции (г. Первоуральск, 17–18 апреля 2012 г.); Под общ. ред. Т. В. Ицкович. — Первоуральск, 2012. — С. 3–6.

2. *Деркач М. В.* Психологічний супровід розвитку особистості студента з обмеженими можливостями в інтегрованій групі: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Деркач Мальвіна Володимирівна. — Хмельницький, 2012. — 231 с.

3. *Кольченко К. О.* Забезпечення рівних можливостей для навчання студентів з інвалідністю: Методичний посібник для викладачів щодо роботи в інтегрованих групах / К. О. Кольченко, Ш. Равер-Лампман, Г. Ф. Нікуліна [та ін.]. — К.: Університет «Україна», — 2005. — 76 с.

4. *Литовченко С. В.* Особливості навчання осіб з порушеннями слуху у вищих навчальних закладах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03 / Литовченко Світлана Віталіївна. — К., 2006. — 211 с.

5. *Панченко Т. Л.* Формування психологічної готовності студентів з обмеженими фізичними можливостями до самостійної навчальної діяльності: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Панченко Тетяна Леонідівна. — Хмельницький, 2011. — 212 с.

6. *Попович О.* Професійна підготовка учнів з обмеженими можливостями / О. Попович // Психолог. — 2012. — № 18. — С. 41–49.

7. *Тищенко Л. В.* Психологічні особливості життєвих перспектив студентів з обмеженими функціональними можливостями: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Тищенко Лілія Валеріївна. — К., 2010. — 194 с.

8. *Томчук М. І.* Психологія адаптації до навчання студентів з особливими потребами: Монографія / М. І. Томчук, Т. О. Комар, В. А. Скрипник. — Вінниця: Глобус-Прес, 2005. — 225 с.

9. *Хачатурян Н. Н.* Особенности коммуникативной компетентности студентов различных специальностей [Электронный ресурс] / Н. Н. Хачатурян, К. Н. Кошко. — Режим доступу: de.dstu.edu.ru.

10. *Церклевич В. С.* Соціально-педагогічні умови інтеграції студентів з обмеженими функціональними можливостями у групу однокурсників вищого навчального закладу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Церклевич Вікторія Сергіївна. — К., 2012. — 257 с.

Spysok literatury:

1. *Andreeva M. A.* Razvitie social'noj kompetentnosti studentov s osobnymi potrebnostjami kak vedushhee zadanie vysshego uchebnogo zavedenija na puti k inkluzivnomu obshhestvu / M. A. Andreeva // Innovacionnyye processy na proizvodstve i v professional'nom obrazovanii: problemy formirovaniya kadrovogo potenciala predpriyatij i obrazovatel'nogo prostranstva dlja rabochej i uchashhejsja molodezhi: Materialy VI Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii (g. Pervoural'sk, 17-18 aprelja 2012 g.); Pod obshh. red. T. V. Ickovich. — Pervoural'sk, 2012. — S. 3–6.

2. *Derkach M. V.* Psihologichnyj suprovod rozvytku osobystosti studenta z obmezhenymy mozhlyvostjami v integrovaniy grupi: dys. kand. psyhol. nauk: 19.00.07 / Derkach Mal'vina Volodymyrivna. — Hmel'nyckyj, 2012. — 231 s.

3. *Kol'chenko K. O.* Zabezpechennja rivnyh mozhlyvostej dlja navchannja studentiv z invalidnistju: Metodychnyj posibnyk dlja vykladachiv shhodo roboty v integrovanyh grupah / K. O. Kol'chenko, Sh. Raver-Lampman, G. F. Nikulina [ta in.]. — K.: Universytet «Ukrai'na», — 2005. — 76 s.

4. *Lytovchenko S. V.* Osoblyvosti navchannja osib z porushennjamy sluhu u vyshhyh navchal'nyh zakladah: dys. kand. ped. nauk: 13.00.03 / Lytovchenko Svitlana Vitalii'vna. — K., 2006. — 211 s.

5. *Panchenko T. L.* Formuvannja psihologichnoi' gotovnosti studentiv z obmezhenymy fizychnymy mozhlyvostjamy do samostijnoi' navchal'noi' dijal'nosti: dys. ... kand. psihol. nauk: 19.00.07 / Panchenko Tetjana Leonidivna. — Hmel'nyc'kyj, 2011. — 212 s.

6. *Popovych O.* Profesijna pidgotovka uchniv z obmezhenymy mozhlyvostjamy / O. Popovych // *Psycholog.* — 2012. — № 18. — S. 41–49.

7. *Tyshhenko L. V.* Psihologichni osoblyvosti zhyttjevyh perspektyv studentiv z obmezhenymy funkcional'nymy mozhlyvostjamy: dys. kand. psihol. nauk: 19.00.01 / Tyshhenko Lilija Valerii'vna. — K., 2010. — 194 s.

8. *Tomchuk M. I.* Psihologija adaptacii' do navchannja studentiv z osoblyvymy potrebamy: Monografija / M. I. Tomchuk, T. O. Komar, V. A. Skrypnyk. — Vinnycja: Globus-Pres, 2005. — 225 s.

9. *Hachaturjan N. N.* Osobennosty kommunikatyvnoj kompetentnosti studentov razlychnyh specyjal'nostej [Elektronnyj resurs] / N. N. Hachaturjan, K. N. Koshko. — Rezhym dostupa: URL: de.dstu.edu.ru.

10. *Cerklevych V. S.* Social'no-pedagogichni umovy integracii' studentiv z obmezhenymy funkcional'nymy mozhlyvostjamy u grupu odnokursnykiv vyshhogo navchal'nogo zakladu: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.05 / Cerklevych Viktorija Sergii'vna. — K., 2012. — 257 s.

Отримано 01.03.2015 р.